

Отримано: 09 жовтня 2017 р.*Прорецензовано:* 17 жовтня 2017 р.*Прийнято до друку:* 19 жовтня 2017 р.

e-mail: Lyubomyr13@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2017-68-59-63

Сегін Л. В. Структурно-семантичні особливості словотвірної парадигми дієслів зі значенням «переміщення вниз» в українській мові / Л. В. Сегін // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». – Острог : Вид-во НаУОА, 2017. – Вип. 68. – С. 59–63.

УДК 811.161.2'367.625'373.611

Сегін Любомир Васильович,кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури,
Донбаський державний педагогічний університет**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОВІРНОЇ ПАРАДИГМИ ДІЄСЛІВ
ЗІ ЗНАЧЕННЯМ «ПЕРЕМІЩЕННЯ ВНИЗ» В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

У статті проаналізовано структурно-семантичні особливості типової словотвірної парадигми префіксальних дієслів динамічної просторової локалізованості в українській мові. У ході дослідження з'ясовано структуру типової словотвірної парадигми – субстантивно-ад'єктивно-вербально-адвербіальна, виявлено типологію семантичних позицій кожної із зон, визначено, що для словотвірного значення «опредметнена дія» характерна найбільша глибина місць; констатовано, що частину іменників зі значенням «опредметнена дія» тлумачні словники взагалі не фіксують; встановлено набір словотворчих засобів, що експлікують словотвірні значення, а також кількісну наповнюваність зон та семантичних позицій.

Ключові слова: словотвірна парадигма, словотвірний потенціал, словотвірне значення, девербатив, словотворчий формант.

Сегін Любомир Васильович,кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского языка и литературы,
Донбасский государственный педагогический университет**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ
ПАРАДИГМЫ ГЛАГОЛОВ СО ЗНАЧЕНИЕМ «ПЕРЕМЕЩЕНИЕ ВНИЗ»
В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ**

В статье исследованы структурно-семантические особенности типовой словообразовательной парадигмы префиксальных глаголов динамической пространственной локализации в украинском языке. В ходе исследования выясняется структура типовой словообразовательной парадигмы – субстантивно-адъективно-вербально-адвербиальная, обнаружена типология семантических позиций каждой с зон, определяется, что для словообразовательного значения «предметное действие» характерна наибольшая глубина мест, констатируется, что часть имен существительных со значением «предметное действие» толковые словари вообще не фиксируют; установлен набор словообразовательных средств, которые эксплицируют словообразовательные значения, а также количественное наполнение зон и семантических позиций.

Ключевые слова: словообразовательная парадигма, словообразовательный потенциал, словообразовательное значение, девербатив, словообразовательный формант.

Liubomyr Sehin,Candidate of Philological Sciences (PhD), Associate Professor at the Department of Ukrainian Language
and Literature, Donbas State Pedagogical University**THE STRUCTURAL-SEMANTIC FEATURES OF THE WORD-BUILDING PARADIGM OF VERBS
WITH THE MEANING «DOWNWARD MOVEMENT» IN UKRAINIAN LANGUAGE**

The article deals with the structural-semantic peculiarities of the typical word-building paradigm of the verbs with the prefixes of dynamic spatial localization in the Ukrainian language. The research determines the structure of the common word-building paradigm – substantive-adjective-verbal-adverbial – and reveals the typology of semantic positions of every zone («an executor of the action», «a subjectified action», «a place of the action», «an object», «an instrument of the action» – in the substantivized zone; «an attribute of the object», «an attribute of the subject», «intended for what the inventive stem points out» – in the adjectival zone; «with the help of the action called by the verb, transfer (transferred) from somewhere else all or lots», «performing an action to transfer something from the state of the object to the state of the subject» – in the verbal zone; «adverbialization of the action» – in the adverbial zone). It is proved that the word-building meaning «a subjectified action» is characterized by the largest depth of the places (monomial sets of the word-building synonyms with the word-building meaning «a subjectified action» are characteristic to 24 word-building paradigms, binominal – to 12, trinominal – 1, tetratomic – 1). It is stated that some nouns with the mean-

ing «object-related actions» are not even fixed in explanatory dictionaries; the set of word-building meanings which explicate word-building meanings and quantitative admission of the zones and semantic positions is defined.

Key words: word-building paradigm, word-building potential, word-building meaning, deverbative, word-building formant.

Тривалий час словотвірну систему розглядали як сукупність словотвірних типів, відповідно дериватологи свою увагу зосереджували на словотворчому форманті. Одним із перших звернув увагу на таку однобоку ситуацію І. І. Ковалик, який констатує, що в працях із суфіксального словотвору дослідники звертають увагу головно на суфікси, а ролі твірної основи звичайно не враховують [10, с. 6–7]. Такий аспект у лінгвістичній літературі отримав назву основоцентричного, мета якого – виявити й описати словотвірну спроможність різних класів твірних слів, виявити чинники, які детермінують їх семантико-словотвірні трансформації. На думку дослідників, однією з одиниць дериваційного потенціалу слова є його словотвірна парадигма (СП) – комплексна системоутворювальна одиниця, що становить сукупність дериватів одного ступеня творення, об'єднаних тотожністю твірної основи [9; 7]. В україністиці уже проаналізовано словотвірні можливості прикметників [7], іменників [4; 12; 2; 3 та ін.]. Віддієслівний словотвір зазвичай представлений дослідженнями окремих лексико-семантичних груп непохідних лексем. Наразі досліджено дієслова конкретної фізичної дії із семантикою створення об'єкта [8], руйнування об'єкта [14], руху [1]. Розпочато вивчення словотвірного потенціалу похідних дієслів, зокрема проаналізовано в цьому ракурсі вербативи іменникового, прикметникового і звуконаслідувального походження [11], окремі групи префіксальних дієслів [15; 16; 17]. Дієслова динамічної просторової локалізованості (ДПЛ) зі значенням «переміщення вниз» не були предметом спеціального дослідження з позицій основоцентричної дериватології.

Мета статті – проаналізувати структурно-семантичні особливості типової словотвірної парадигми дієслів зі значенням «переміщення вниз». Мета вимагає розв'язання таких завдань: 1) визначити структурну типологію досліджуваних deverbativів; 2) установити континуум словотвірних значень, реалізованих похідними від префіксальних дієслів; 3) простежити глибину семантичної позиції; 4) з'ясувати кількісну наповненість кожного структурного блоку, словотвірного значення.

Матеріалом для дослідження послужили 170 deverbativів української мови від 47 твірних дієслів, отримані методом суцільної вибірки з найавторитетніших джерел (СУМ, СУМГ, ВТССУМ).

Як відомо, дериваційні можливості твірного репрезентує СП. Дериватологи констатують, що СП має двоїстий характер, тобто є одиницею плану змісту й плану вираження. Зважаючи на двоплановість конкретної СП, та, як слушно зауважують дослідники, щоб відмежуватись від «примх лексики» у словотворі й простежити закономірності в будові СП, було введено поняття типової СП. О. Земська відзначає, що «типову СП отримуємо абстрагуючись від конкретних способів вираження тих чи тих дериваційних значень. Типову парадигму формують конкретні парадигми, у яких наявний однаковий набір дериваційних значень» [9, с. 73].

На думку І. Р. Вихованця, творення іменників спирається на семантико-синтаксичну структуру речення, а отже, деривацію таких утворень регулюють відповідні іменникові ситаксеми. Відповідно до заміщуваних синтаксичних конструкцій синтаксемних позицій речення можна виокремити низку словотвірних категорій іменника, якими є суб'єкт дії, стану, знаряддя дії, місце, іменники дії або стану [5, с. 134]. Названі значення на рівні словотвору можуть бути виражені похідними іменниками. Інакше кажучи, структура та семантика субстантивного блоку СП дієслів ДПЛ зі значенням «переміщення вниз» зумовлена валентнісними особливостями твірних дієслів. Твірні дієслова означають процеси переміщення і передбачають валентні позиції суб'єкта, об'єкта, інструмента, місця. Ці семантичні гнізда в мові представлені відповідними субстантивами, напр., суб'єкт (виконавець) – *сидальник* та ін., об'єкт – *опади* та ін., інструмент (знаряддя) – *самоскид* (техн.) та ін., місце – *з'їздз* тощо.

У ході аналізу конкретних СП заявлених дієслів виявлено похідні чотирьох лексико-граматичних класів: іменники, прикметники, дієслова, прислівники. Отже, типова СП досліджуваних префіксальних дієслів ДПЛ має чотиризонну субстантивно-ад'єктивно-вербально-адвербіальну структуру з 11 словотвірними значеннями (СЗ): «виконавець дії», «опредметнена дія», «місце дії», «об'єкт», «знаряддя дії» – у субстантивній зоні; «ознака об'єкта», «ознака суб'єкта», «призначений для того, на що вказує твірна основа» – в ад'єктивній зоні; «за допомогою дії, названої дієсловом, перемістити(ся) звідки-небудь кудись усіх чи багатьох», «виконуючи дію, переводити щось зі стану об'єкта в стан суб'єкта» – у вербальній зоні; «адвербіалізація дії» – в адвербіальній.

Науковці, що досліджували словотвірний потенціал непохідних дієслів української мови зазначають, що найбільшою дериваційною продуктивністю аналізовані вербативи відзначаються в породженні дієслів [8; 14 та ін.]. Щодо префіксальних дієслів із семантикою переміщення вниз можна констатувати, що найбільш кількісно представлений субстантивний блок (109 одиниць, 64,1%).

Дієслова зі значенням «переміщення вниз» найпродуктивніше породжують похідні зі значенням «опредметнена дія». Збереження дериватом дієслівної семантики вихідного дієслова зумовлює функціонування в системі сучасної української мови великої кількості віддієслівних іменників на позначення руху. Загальна кількість вторинних транспозиційних найменувань у субстантивному блоці типової СП

досліджуваних базем – 78 одиниць, що становить 45,8% від загальної кількості: *скочення, зістрибування, злізання, зіскок, зниження, опускання, скинення, спуск, осування, стихання, скидання, опадання, спадання, облітання, заходження, спад1, скид2, звалювання, обпадання, спускання, зсунення, сплигування* та ін., напр.: *Цікаво, що для скидання вантажу на землю не потрібно було застосовувати людської сили – це відбувалося автоматично* (Інтернет-ресурс). Специфічними вправами для стрибунів *потрійного є зістрибування/застрибування, різноманітні стрибки, багатоскоки, швидкісні кроки, стрибки, що й не дивно* (Інтернет-ресурс). Можна підтвердити думку мовознавців, що немає жодних перешкод для утворення таких іменників, якщо в комунікативній діяльності виникає потреба в таких дериватах. Для аналізованого СЗ характерна найбільша глибина місць. Залежно від кількості похідних, що мають одну й те саме СЗ, семантичні позиції можна поділити на одночленні й багаточленні, тобто одна й та сама семантична позиція може бути представлена одним дериватом, двома, трьома і т. д. Одночленні ряди словотвірних синонімів із СЗ «опредметнена дія» характерні для 24 СП, двочленні – 12, тричленні – 1, чотиричленні – 1, пор.: *зіскок, зскакування; скид, скидка, скинення, скидання* та ін. Варто констатувати, що частину іменників зі значенням «опредметнена дія» тлумачні словники взагалі не фіксують (*зісковзування, зістрибування, злізання, злітання, зступання*), що можна пояснити відставанням лексикографічного фіксування безперервних змін у словниковому складі української мови.

Субстантивний блок наповнений і дериватами з мутаційним значенням, серед яких є значення «**виконавець дії**». Це значення виражають іменники із суфіксами **-ач**, **-льник**, **-ун**, пор.: *скидач1, понижувач, скидальник, спадун* (зах.).

Третю семантичну позицію в субстантивній зоні заповнили девербативи зі значенням «**знаряддя**», виразником якого є суфікси **-ач** (*скидач2, стікач*), **Ш** (*самоскид* (тех.), *сходи*²), **-к-** (*самоскидка, сходки*), **-ц-** (*східці*), **-н-** (*сходні*), **-ин-** (*сходина* (діал.)). Напр.: *У рамках експозиції демонстрували моделі винаходів від доісторичних часів до творинь легендарного Леонардо да Вінчі. Серед них – винаходи, що використовувалися у військовій справі (наприклад, скидач драбин, шипи, тарани), будівництві та повсякденному житті наших предків* (Інтернет-ресурс).

На вираженні словотвірного значення «**місце дії**» спеціалізуються суфікси **Ш** (з *'ізд3, захід*¹, *звал2, спад2* (рідко), *схід*¹), **-ин-** (*западина, спади́на*), **-н-** (*западня* (діал.)), **-ськ-** (*звалисько* (розм.)), **-ищ-** (*звалище*), **-ень** (*спадень* (заст.)), **-лк-** (*спускалка* (розм.)). Напр.: *Перед ними [варягами] дрімав серед розкішного запашиного саду терем Володимир, а децю далі при з'їзді на Поділ світилися два кам'яні стовпи при брамі двора Рогніди* (Юліан Опільський).

Словотвірне значення «**об'єкт**» реалізує небагато іменників за допомогою суфіксів **О** (*обвал, опад, опади, оповз* (геол., розм.)), **-ищ-** (*звалище, обвалище*), **-ень** (*оповзень* (розм.)). Напр.: *Атмосферні опади – це вода, що випадає з хмар чи безпосередньо з повітря, у рідкому чи твердому стані. До рідких опадів належать дощ, роса, туман. До твердих – сніг, град, паморозь* (3 підр.).

Ад'єктивну зону типової СП аналізованих лексем репрезентують 35 (20%) прикметників зі словотвірними значеннями «ознака суб'єкта за дією», «ознака об'єкта за дією», «призначений для того, на що вказує твірне дієслово».

Словотвірна позиція «**ознака суб'єкта за дією**» представлена значною кількістю прикметників із суфіксами **-ач-**, **-юч-**: *опадаючий, спадаючий, сповзаючий, стікаючий, заходячий* (рідко), **-ист-**: *западистий, обвалистий*, **-н-**: *стічний, спадний*, **-льн-**: *скидальний* (тех.). Напр.: *Він бачив спадаючий з неба вогонь, а там, за морем, в далекій перспективі сяяли перед ним мусульманські реліквії* (М. Коцюбинський).

СЗ «**ознака об'єкта за дією**» властиве також невеликій кількості похідних прикметників. Засобами реалізації цієї семантичної позиції є суфікси **-ен-** (*занурений, звалений, зведений, звезений, знижений, обвалений, опущений, осунений, понижений, скинений*), **-н-** (*зігнаний, опускний, скиданий, понижуваний*), **-ут-** (*зіпхнутий* (рідко), *стихнутий, скинутий*), **-л-** (*обпалий, опалий*). Напр.: *Повідомляється, що потужність ядерного вибуху в Північній Кореї в неділю, 3 вересня, становила близько 100 кілотонн, тоді як потужність атомної бомби, скинутої на Нагасакі, біля 20 кілотонн* (<http://expres.ua/news/2017/09/03/260353>).

Деривати із СЗ «**призначений для того, на що вказує твірне дієслово**» від аналізованих дієслів є нечисленними й утворюються зазвичай за допомогою суфіксів **-льн-** (*звалювальний, скидальний* (тех.), *понижувальний*), **-н-** (*опускний, скидний* (гідр., буд.), *стічний*).

Вербальна зона типової СП аналізованих лексем репрезентована 34 (20%) дериватами. Цю зону формують такі СЗ: «за допомогою дії, названої дієсловом, перемістити(ся) звідки-небудь кудись усіх чи багатьох», «виконуючи дію, переводити щось із стану об'єкта в стан суб'єкта».

Похідних із СЗ «**за допомогою дії, названої дієсловом, перемістити(ся) звідки-небудь кудись усіх чи багатьох**» серед досліджуваного матеріалу зафіксовано 24 одиниці: *поспихати, посповзати, поспоходити, поопадати, поопускати, поскочувати, позбігати, поз'їжджати, позскакувати, пообпадати, пооблітати, позсувати, позлазити* та ін. Напр.: *Квітки на богах посохли, поопадали і павутиною павуки позасновували* (Г. Барвінок).

На думку Р. Михайлик, дієсловом з афіксом **-ся** з новим лексичним значенням характерна «зосередженість, замкнутість дії на суб'єктові, що виступає носієм предикатної ознаки» [13, с. 8]. У результаті приєднання постфікса **-ся** до префіксальних дієслів руху виникають деривати зі СЗ «**виконуючи дію**,

переводити щось із стану об'єкта в стан суб'єкта», тобто відбувається перехід девербатива з каузативних дієслів до некаузативних. Ця семантична позиція актуалізована 11 дериватами: *знизитися / знижатися, знижуватися, обсунутися / обсуватися, опуститися / опускаватися, осунутися / осуватися, скотитися / скочуватися, спуститися / спускатися, зануритися / занурятися, зпнурюватися, звалитися / звалюватися, скотитися / скочуватися, обвалитися / обвалюватися, звергтися, звергнутися / звергатися* (діал.).

Адвербіальна зона типової СП аналізованих префіксальних лексем сформована СЗ «адвербіалізація дії» і представлена одним дериватом *скидя* (діал.).

Не зафіксовано похідних дериватів у СП дієслів: *злинуги / злинати*З, тобто їхні СП виявилися нульовими, що становить 2,1% від загальної кількості твірних.

Отже, типова СП префіксальних дієслів динамічної просторової локалізованості зі значенням «переміщення вниз» має чотиризонну структуру з 11 семантичними позиціями: «опредметнена дія», «виконавець дії», «знаряддя», «місце», «об'єкт» – у субстантивній зоні, «ознака суб'єкта за дією», «ознака об'єкта за дією», «призначений для того, на що вказує твірна основа» – в ад'єктивній зоні, «за допомогою дії, названої дієсловом, перемістити(ся) звідки-небудь кудись усіх чи багатьох», «виконуючи дію, переводити щось із стану об'єкта в стан суб'єкта» – у вербальній зоні та «адвербіалізація дії» – в адвербіальній зоні. Серед девербативів найбільшу кількість зафіксовано іменників. Семантична позиція «опредметнена дія» характеризується найбільшою глибиною місць (*зіскок, зскакування, скид, скидка, скинення, скидання* та ін.). Жодне дієслово не реалізувало повністю свій дериваційний потенціал. У решті СП бракує вияву двох і більше семантичних позицій. Дієслова *запасти / западати, зступити / зступати, випорснути / випорскувати* постають твірними для одного деривата зі значенням «опредметнена дія», а дієслово *звергти, звергнути / звергати* – «виконуючи дію, переводити щось із стану об'єкта в стан суб'єкта». Нульові СП виявилися в дієслова *злинуги / злинати*З.

Література:

1. Адамець Н. В. Словотвірна парадигматика дієслів руху в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Н. В. Адамець. – Івано-Франківськ, 2016. – 20 с.
2. Бачкур Р. Р. О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Р. Р. Бачкур. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
3. Беркешук І. С. Дериваційний потенціал іменників у сучасній українській мові (назви знарядь праці, частин тіла, металів) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / І. С. Беркешук. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.
4. Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові : монографія / З. О. Валюх. – Київ ; Полтава : АСМІ, 2005. – 356 с.
5. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
6. Грещук В. В. Нариси з основоцентричної дериватології / В. В. Грещук, Р. О. Бачкур, І. Ф. Джочка, Н. М. Пославська. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – 348 с.
7. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір : монографія / В. В. Грещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 206 с.
8. Джочка І. Ф. Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / І. Ф. Джочка. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.
9. Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании / Е. А. Земская // Русский язык. Вопросы его истории и современного состояния. Виноградские чтения 1–8. – М. : Наука, 1978. – С. 63–77.
10. Ковалик І. І. Вопросы словообразования имен существительных восточнославянских языков в сравнении с другими славянскими языками : автореф. дис. ... докт. філол. наук / І. І. Ковалик. – К., 1961. – 37 с.
11. Кушлик О. П. Словотвірна парадигматика похідних дієслів в українській мові : монографія / О. П. Кушлик. – Дрогобич : Коло, 2015. – 384 с.
12. Микитин О. Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників сучасної української мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / О. Д. Микитин. – Івано-Франківськ, 1998. – 20 с.
13. Михайлик Р. П. Семантико-граматична структура дієслів на -ся в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Р. П. Михайлик. – К., 1995. – 19 с.
14. Пославська Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Н. М. Пославська. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
15. Сегін Л. В. Дериваційний потенціал дієслів динамічної просторової локалізованості з префіксом ПІД- в українській мові / Л. В. Сегін // Семантика мови і тексту : матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ, 2012. – С. 545–548.
16. Сегін Л. В. Параметри словотвірної парадигми дієслів із префіксом над- в українській мові в зіставленні з польською / Л. В. Сегін // Граматичні студії : зб. наук. праць. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 110–114.
17. Сегін Л. В. Словотворча продуктивність дієслів динамічної просторової локалізованості з префіксом ви- в українській мові / Л. В. Сегін // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету : зб. наук. праць. – Кривий Ріг, 2014. – Вип. 10. – С. 107–116.

Умовні скорочення:

- СУМ – Словник української мови. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
СУМГ – Словарь української мови / [за ред. Б. Д. Грінченка]. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1–4.
ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : Перун, 2004. – 1440 с.